

اولین همایش ملی گیاهان دارویی، کار آفرینی و تجاری سازی

مطالعه اتنوبوتانیکی گیاهان دارویی شهر کویری سمنان

فاطمه ربیع زاده^{۱*}، رضوانه عندلیب خواه^۲، سمیه حقیقی^۲
 ۱- استادیار پردیس فرزاتگان، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران
 ۲- دانشجوی زیست شناسی پردیس فرزاتگان، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران
 * نویسنده مسئول: f.rabizade@semnan.ac.ir

چکیده

قوم گیاه شناسی یا اتنوبوتانی بازیابی سنت هایی می باشد که هیچ ثبتی از آنها انجام نشده و درخطر نابودی هستند. هدف از این تحقیق بررسی فلور و شناسایی گیاهان دارویی و شناخت موارد ناشناخته و کاربرد آن ها براساس دانش و تجربه اهالی بومی سمنان بوده است. در این مطالعه که یک پژوهش کیفی در مقوله اتنوبوتانی است از تکنیک های کیفی گردآوری اطلاعات مانند مصاحبه و مشاهده مشارکتی استفاده شد و پس از شناسایی منطقه با استفاده از نقشه های جغرافیایی روستاهای شهرستان سمنان شناسایی و تفکیک شدند و باورهای سنتی مردم و تجارب افراد بومی، خصوصیات دارویی گیاهان به صورت پرسشنامه ها ثبت گردید. ۶۸ گونه گیاه دارویی در میان مردم سمنان و روستاهای اطراف آن رواج دارد. طبقه مصرف و خواص درمانی آن ها در این تحقیق بررسی شد. خانواده های مهم شامل Lamiaceae (نعناعیان)، Asteraceae (آفتاب گردان)، Apiaceae (چتریان)، Fabaceae (بقولات) هستند. بیشترین مصارف گیاهان دارویی مربوط به بیماریهای گوارشی، تقویت قلب و سیستم ایمنی، کاهش قند و چربی خون، درمان سنگ کلیه و عفونت و التیام زخم و جراحی می باشد. به نظر می رسد که مطالعات اتنوبوتانی گیاهان برای دستیابی به گیاه درمانی منطقه ضروری بوده و ایران و همچنین شهر سمنان ظرفیت مناسبی برای توسعه این عرصه در پزشکی دارد. همچنین به دلیل وجود محدودیت در منابع داخلی، توسعه ی طرح های اشتغال زایی بر مبنای کشت و توسعه ی گیاهان دارویی سازگار با شرایط اکولوژیک منطقه، می تواند راهکار مناسبی برای حفظ منابع موجود باشد. باریجه، زعفران و گل محمدی از مهمترین گیاهانی هستند که در استان سمنان با عنوان گیاهان دارویی کشت و صادرات می شوند.

کلمات کلیدی: سمنان، گیاهان دارویی، اتنوبوتانیکی، کاربرد سنتی، درمان سنتی

مقدمه

دانش قومی از ترکیب ۲ مفهوم قوم شناسی و علم نشات می گیرد، این اصطلاح برای رشته های مختلف مبتنی بر اجتماعات محلی مانند قوم ستاره شناسی، قوم محیط شناسی، قوم گیاه شناسی، قوم داروشناسی، قوم جانورشناسی، قوم برزن شناسی و سایر رشته های مرتبط به کار می رود (Iranmanesh, 2016). در این میان برای مثال یکی از آثار اولیه وان لینه که در سال ۱۷۳۷ تحت عنوان گیاهان لپانتیکا منتشر شد، مبنی بر ارائه مباحثی در ارتباط با شیوه های مصرف گیاهان خاص در نزد مردم لاپلند یا مردم سامی بود (UK, 2003). کاراکا (charaka) فیزیکیان مشهور قرن ۱۰ هجری در پرسش محقق که از او می خواست تا فهرستی از گیاهان بی مصرف منطقه اش را به او بگوید گفت: برو و از مردم بپرس (Eldeen et al., 2016). مطالعات مردم گیاه شناسی کاربرد ها متفاوتی دارد از جمله اینکه دانش مردم گیاه شناسی به طور ویژه روی گیاهان متمرکز است زیرا گیاهان بخش مهمی از زندگی اقتصادی و فرهنگ انسان را تشکیل می دهند. همچنین نقش مهمی در زیست بوم داشته و مطالعات این رشته می تواند نقش مهمی در حفظ تنوع زیستی و فرهنگی داشته باشد (Kalandi, 2007; kuhnlein, 2009). با وجود تاکید اولیه بر کاربرد گیاهان در تعریف قوم گیاه شناسی در تعاریف متاخر بر مفهوم روابط میان مردم و گیاهان که شامل کاربرد، شناخت و محیط شناسی است. گروهی از پژوهشگران بر این نظر اند که قوم گیاه شناسی با وجود آنکه عمدتاً در مناطق روستایی به پژوهش می پردازد می تواند در محیط های شهری نیز با تمرکز بر روی اجتماعات قومی مهاجر به فعالیت پژوهشی بپردازد (Ghollassi, 2009; Ghorbani, 2005). به طور سنتی جریان عمده ای در گیاه مردم شناسی با شناسایی گونه های گیاهی جوامع بومی و کاربردهای بومی آن در پی یافتن دلالت های اقتصادی برای تجاری سازی این گیاهان جهت سودبخشی به جوامع توسعه یافته بود (Iranmanesh, 2016). در واقع این روش امروزه به دنبال تثبیت حقوق مالکیت معنوی اجتماعات محلی در ارتباط با دانش بومی موجود است. در نهایت باید گفت قوم گیاه شناسی جدا از دلالت های نظری امروزه به مثابه یک رشته که به ارزش های عملی قابل توجه منتهی می گردد در حال ظهور است. ایران کشوری با تنوع غنی در زمینه زیستی و فرهنگی است (Miraldi, 2001). از سویی با توجه به وسعت و تنوع تمام اقلیم های جهان در آن وجود دارد. که این خود موجب شده است در حوزه ی رشد و رویش گیاهان ایران از تنوع قابل توجهی برخوردار باشد. چنانکه گونه های گیاهی موجود در ایران را ۵ برابر تمام گونه های گیاهی در قاره اروپا می دانند. بررسی فلور ایران حاکی از وجود ۱۱ هزار گونه گیاهی در قالب ۱۸۰ خانواده و ۱۲۰ جنس است (Parsapajouh, 2004). از سویی دیگر ایران به عنوان کشوری چند فرهنگی دارای اقوام و مردمی گوناگون است که هر یک در تلاقی تاریخی دارای فرهنگ منحصر به فردی هستند. مردمی که هر کدام در گوشه ای از این کشور ارتباط نزدیک و تنگاتنگی را با منابع طبیعی از جمله گیاهان برقرار ساخته اند (Vojdani, 2003; Assadi, 2010). در کتاب فلور ایرانیکا و فلورایران، به گونه های گیاهی که از استان سمنان جمع آوری شده، اشاره گردیده است (Mozaffarian, 1998). همچنین فهرستی از گونه های گیاهی استان سمنان توسط مظفریان منتشر شده است. گیاهان دارویی ارتفاعات استان سمنان نیز توسط بستان رودی و همکارانش در سال ۱۳۸۸ نیز منتشر شده است (Rudi, 2008). با این وجود اما مطالعات بسیار محدودی در زمینه گیاهان دارویی پر کاربرد مردم سمنان تا کنون انجام گرفته است. که هدف از این مطالعه معرفی گیاهان دارویی مورد مصرف مردم سمنان و خواص درمانی و نحوه مصرف سنتی این گیاهان است.

مواد و روش ها

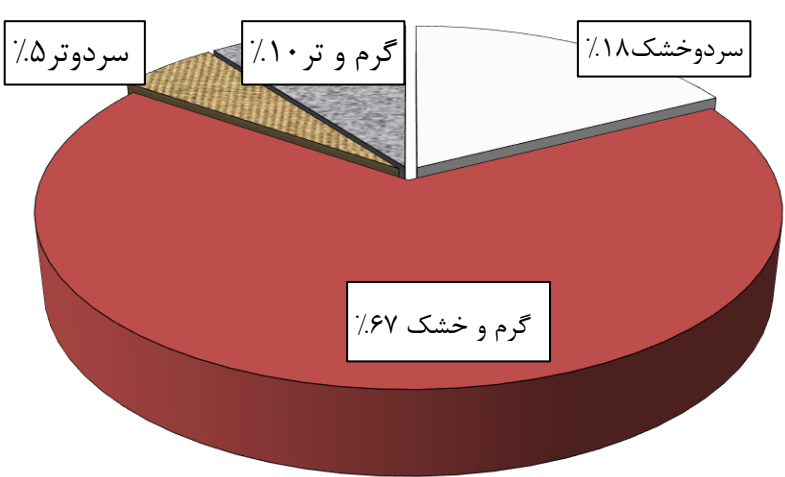
از آن جا که قسمت بسیار مهمی از یک مطالعه اتنوبوتانی مربوط به چگونگی به دست آوردن اطلاعات از گروه های انسانی مورد مطالعه است لذا روش اصلی و پایه در تحقیق پیش رو مبتنی بر اطلاعات یابی به شیوه مستقیم و جمع آوری داده ها بوده است. در این گونه اطلاعات پرسش های شفاهی و مشاهده مشارکتی از افراد خبره که شامل ۵۰ نفر از اهالی روستاهای رکن آباد، علا، و خیر آباد انتخاب شدند که در میان حدود ۶۰٪ از آنها افراد تحصیل کرده دانشگاهی بودند و ۴۰٪ از افراد مسن و بدون تحصیلات دانشگاهی و مسن ولی با تجربه بسیار در زمینه مصرف سنتی گیاهان دارویی بودند. در میان ساکنان منطقه به دست آمده است. پرسش های شفاهی با محوریت گیاهان خوراکی و دارویی طراحی شد و در هر حالت نام گیاهان، نحوه مصرف و خواص گیاهان مورد بررسی قرار گرفت. انواعی از روشهای جمع آوری اطلاعات به شیوه ای هدف مند در طی پرسشنامه هایی طراحی گردید. در مصاحبه ها، پرسش ها با محوریت گیاهان خوراکی و دارویی طراحی شد و در هر حالت، نام محلی گیاهان، فرم رویش، زمان جمع آوری، اندام مورد استفاده، در این پژوهش از همراهی افراد با سواد و مطلع به گویش و زبان محققین و ساکنین روستاهای علا، رکن آباد و خیر آباد بهره گرفته شد. در نهایت از اطلاعات کسب شده از شیوه های متفاوت مصاحبه فیش برداری شده و استخراج مفاهیم کلیدی بر اساس هدف تحقیق صورت پذیرفت. همچنین برای یافتن طبیعت گیاهان سمنان از کتاب فرابادین کبیر (Aghili Khorasani, 1371) استفاده شد.

معرفی منطقه: سمنان یکی از شهرهای استان سمنان در جنوب رشته کوه البرز و شمال دشت کویر در طول جغرافیایی ۵۲ درجه و ۲۲ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۵ درجه و ۳۴ دقیقه واقع شده است. و ارتفاع متوسط آن از سطح دریا ۱۱۳۰ متر است. آب و هوای آن خشک و معتدل و نژاد مردم سمنان ایرانی است و به زبان فارسی و سمنانی سخن می گویند. آب و هوای این شهر در تابستان گرم و در زمستان سرد می باشد. میزان متوسط بارندگی سالانه ۱۴۰ میلی متر است. متوسط درجه حرارت سالانه ۱۷/۱ سانتی گراد می باشد. این در حالی است که حداکثر مطلق حرارت ۴۲/۵ سانتی گراد و حداقل مطلق ۸/۴- سانتی گراد گزارش شده است. همچنین متوسط تعداد روزهای یخبندان در طول سال در حدود ۴۸ روز است. بادهای کویری و غربی نیز در آب و هوای سمنان تاثیر دارد. بر پایه سرشماری عمومی در سال ۹۵ جمعیت این شهر ۱۸۵۱۲۹ نفر بوده است. سیمای عمومی استان سمنان در بخش شمالی کوهستانی و در بخش جنوبی بیابانی است که بیابگر وجود تنوع زیاد در ویژگی های اکولوژیک منطقه می باشد. مطالعه معرفی گیاهان دارویی بر مصرف مردم سمنان از روستاهای علا، رکن آباد و خیر آباد انجام گرفت (شکل ۱).

نتایج و تحلیل

در این بررسی تعداد ۶۸ گونه گیاهی طی پرسش های شفاهی در یک ماه جمع آوری شد که در این بین خانواده های Lamiaceae با ۱۰ گونه، Fabaceae و Asteraceae با ۵ گونه گیاهی بیشترین سهم را به خود اختصاص دادند. تمامی گونه های شناسایی شده در این بررسی دارای کاربرد سنتی و محلی به صورت خوراکی و دارویی بودند (جدول ۱).

ردیف	نام محلی	نام علمی	خانواده
۱	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۲	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۳	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۴	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۵	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۶	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۷	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۸	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۹	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۰	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۱	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۲	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۳	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۴	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۵	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۶	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۷	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۸	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۱۹	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae
۲۰	سردوشک	Enicostemma	Asteraceae

نتیجه گیری

۶۸ گونه گیاه دارویی در میان مردم سمنان و روستاهای اطراف آن رواج دارد. طبقه مصرف و نوع خاصی که در این تحقیق بررسی شد در بسیاری موارد جدید بوده و نیاز به بررسی آزمایشگاهی و مطالعات بیشتری را می طلبد که مطمئن در آینده نتایج خوبی را به ارمغان خواهد داشت. اغلب خانواده های مهمی که در این منطقه حضور دارند از جمله Lamiaceae (نعناعیان)، Asteraceae (آفتاب گردان)، Apiaceae (چتریان)، Fabaceae (بقولات) هستند. مصاحبه شوندهگان از بین مصارف دارویی گیاهان بیشترین مورد را به بیماریهای گوارشی و تقویت قلب و سیستم ایمنی سپس قند و چربی خون و درمان سنگ کلیه و عفونت و التیام زخم و جراحی نسبت می دادند. بر اساس مطالعات حسینی و همکارانش (۲۰۲۰) که در مورد اتنوبوتانیکی گیاهان دارویی شهرستان کرمان است. غالب مصرف گیاهان دارویی در زمینه گوارشی، عمومی پوستی، تنفسی، اعصاب و عضلانی بود که در سمنان نیز این نوع از بیماریها توسط گیاهان دارویی معالجه می شدند. نتایج این بررسی گویای آن است که دانش بومی منطقه سمنان و روستاهای اطراف آن پیرامون گیاهان اطرافشان بسیار غنی بوده و جنبه های متفاوتی از اتنوفارماکولوژی تا اتنوبوتانی و اتنواکولوژی را در بر می گیرد. سایر بررسی ها در شهرستان سمنان گویایی این مطلب است که دانش بومیان در مورد گیاهان بسیار وسیع است. به طوریکه در مورد شناسایی گیاه، زیستگاه گیاه، فرم ظاهری و خواص دارویی و خوراکی آن آگاهی کافی دارند، چنانکه اغلب مردمان بومی این استان به خوبی محیط اطراف خود و اجزا و عناصر آن را می شناسند و برای هر گیاه و هر قسمت از عرصه، نام، تعریف و واژه خاصی دارند. شناخت ایشان از اشیاء و پدیده ها کلی است، لذا تمرکز دانش بومی گیاهشناسی نیز تنها بر گیاه نیست، بلکه مشتمل بر روابط بین گیاه و سایر عوامل محیطی مرتبط با آن نیز است که این مسئله ای است که در بین اقوام مختلفی از ایرانیان در گوشه گوشه این سرزمین به چشم می خورد که این اطلاعات سینه به سینه و نسل به نسل بین مردم منتقل شده است (Gary, 2003). بررسی های مشابه در کشور نیز گواه آن است که دانش بومی افراد محلی پیرامون گیاهان بسیار گسترده است، به طوریکه با استفاده از دانش بومی می توان به آسانی و در کوتاهترین زمان به اطلاعات ارزشمندی پیرامون خواص دارویی، اندام دارویی، زمان رویش، تعیین بهترین زمان جمع آوری و مناطقی که پتانسیل رویشی این گیاهان را دارند، دست یافت. یافته های این تحقیق گواه دیگری است بر این مدعا که ایران منطقه ای غنی از لحاظ فرهنگی و تنوع قومیتی است که دارای تنوع بی نظیری در شرایط اقلیمی و اکوسیستم های طبیعی برای پرورش گیاهان خوراکی و دارویی است. شرایط جغرافیایی متنوع و رویشگاههای گوناگون از سویی و فرهنگ کهنسال ایرانی از سویی دیگر گنجینه های از آفرینندگیهای مردمی را در زمینه گیاهشناسی سنتی و خواص هر یک از گونه های گیاهی فراهم کرده است (Kalvandi, 2007). لذا قابل قبول نیست که در کشوری همچون ایران، دانش بومی گونه های گیاهی و ارزشمند آن که سالها از آن در خوراکی و طب سنتی استفاده می شد، مورد ارزیابی قرار نگرفته و ثبت نشد. اگر میزای اراضی، معدنیایی و شناسایی کاننها و ارزیابی و بهره گیری از منابع معدنی، جزئی از فعالیت های روزمره مردمان است، به طوریکه با استفاده از دانش بومی می توان به همین شکل دانش بومی گونه های گیاهی ارزشمند و گاه منحصر به فرد آن نیز مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد، در غیر این صورت، بخش بسیار مهمی از میراث معنوی و طبیعی کشور که نسلهای آینده به طور مستقیم یا غیر مستقیم به آنها وابسته اند نادیده گرفته شده و به دست فراموش سپرده خواهد شد.

نتیجه مهم در این تحقیق این است که اغلب گیاهان دارویی رویش یافته در این جا طبیعت گرم و خشک دارند که ۶۷٪ گیاهان در این منطقه دارای طبیعت گرم و خشک هستند. ۱۸٪ گیاهان دارای طبع سرد و خشک، ۱۰٪ دارای طبع گرم و تر و ۵٪ دارای طبع سرد و تر هستند (نمودار ۱). در واقع بین میزان طبیعت گیاهان و اقلیم شهر سمنان که گرم و خشک است، ارتباط تنگاتنگی وجود دارد که مطابق با اعتقادات طب سنتی و اسلامی ایران است که دوا هر بیماری در هر منطقه ای را باید از گیاهان زیر پای او جستجو کرد. به نظر می رسد که مطالعات اتنوبوتانی گیاهان برای دستیابی به گیاه درمانی منطقه ضروری بوده و ایران و در کنار آن سمنان ظرفیت مناسبی برای توسعه این عرصه در پزشکی دارد. همچنین به دلیل وجود محدودیت در منابع داخلی، توسعه ی طرح های اشتغال زایی بر مبنای کشت و توسعه ی گیاهان دارویی سازگار با شرایط اکولوژیک منطقه، می تواند راهکار مناسبی برای حفظ منابع موجود باشد. باریجه، زعفران و گل محمدی از مهمترین گیاهانی هستند که در استان سمنان با عنوان گیاهان دارویی کشت و صادرات می شوند.

منابع

- Aghili Khorasani MH. Makhzan al- Adviyah. Islamic Revolution's Publications and training Press, Tehran 1371.
- Assadi M, Maassoumi A.A, Khatamsaz M and Mozaffarian V. *Flora of Iran*. Research Institute of Forests and Rangeland Press. Tehran. 1988 - 2010.
- Eldeen M.S, Effendi M., Ethnobotany: Challenges and Future Perspectives, *Research Journal of Medicinal Plant*. 2016, 10(6):382-387.
- Ghollassi Mood, S. A contribution to some ethnobotanical aspects of Birjand flora (Iran). *Pakistan Journal of Botany* 40, 1783-1791, 2008.
- Ghorbani, A. Studies on pharmaceutical ethnobotany in the region of Turkmen Sahra, north of Iran (Part 1): general results. *Journal of Ethnopharmacology*, 2005. 102, 58-68.
- Hosseini, S.H.1*, Mibak, H.2, Ramezani Qra, Ethnobotanical study of medicinal plants of the South Kerman A., *Eco-phytochemical Journal of Medicinal Plants*, 8th Year, Volume One, Spring 2020.
- Iranmanesh M., Najafi SH., Yousefi M. Study of ethnobotany of Medicinal Plants in Sistan Region, *Herbal Medicines*, 2010, Preface No. 2: 61-68.
- Kalvandi, R., Safikhani, K., Najafi Gh Babakhanlo, P. Identification of medicinal plants of Hamedan province. *Iranian Journal of Medicinal and Aromatic Plants*, 2007. 23, 350-374.
- kuhnlein et al. Indigenous Peoples' food systems: the many dimensions of culture, diversity and environment for nutrition and health, Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2009.
- Miraldi, E., Ferri, S., Mostaghimi, V. Botanical drugs and preparations in the traditional medicine of West Azerbaijan (Iran). *Journal of Ethnopharmacology*, 2001. 75, 77-87.
- Mozaffarian V. *A dictionary of Iranian Plant names*. Farhang Moaser Publishers. Tehran. 1998, 750 pp.
- Parsapajouh S. and F. ghahremaninejad. Ethnobotanical use of *Typha domingensis* pers. (Typhaceae) in an arid zone: Sistan, Iran. *Zonas Áridas*, 2004, 8: 7-17.
- Rudi B., Mozaffarian W., Fallahian F., 3, Khavarenejad R. A. Medicinal plants of the heights of Semnan province. *Biological Knowledge of Iran. Scientific-Research Quarterly*. Volume 3, Number 3, 2008.
- UK, 2003. Martin, Gary J., *Ethnobotany a method: manual*. London: Chapman and Hill. 1995.
- Vojdani H. Medicinal plants and their applications in veterinary medicine and animal husbandry. *journal of Farmer* 2003; 145:10-12.